

Включеност в „икономиката в сянка“: имагинерна психологическа готовност и реално участие

Емилия Ченгелова*

Резюме: Настоящата статия представя непубликувани, нови емпирични данни за психологическата готовност на българина за включване в сенчести икономически практики, както и оценки за реалното участие в такъв тип практики. Данните са от национално представително изследване на населението през 2021 г., но не са загубили своята актуалност, тъй като икономическото поведение на индивидите се характеризира с висока степен на константност. Изследването показва относително висока психологическа готовност за включване в „икономика в сянка“, като най-често в българската икономика се срещат две нарушения на трудовото и осигурителното законодателство – работа без договор и работа с фиктивен договор, при което лицето се осигурява на по-малка сума, но му се доплаща необлагаем кеш – „пари в пликче“. Около една трета от българите се очертават като икономически девianti (нарушаващи законите и разпоредбите), докато другите две трети в поведението си се придържат към икономическия конформизъм (спазват

законите и правилата). В този контекст въпросът за овладяване на „икономиката в сянка“ продължава да стои открит и неговата актуалност не само не намалява, но и налага активизиране на усилията на цялото общество.

Ключови думи: „икономика в сянка“, сенчести икономически практики, трудовоправни отношения, обществено мнение.

JEL: E26, A14, C26, E71.

1. „Икономиката в сянка“: иманентно явление в съвременните икономики

„Икономиката в сянка“ е социално-икономически феномен, който трайно присъства в икономиките на съвременните общества (Бек, 2013; АИКБ, 2010; Стоянов и Герганов, 2017.). Ако до преди 20-30 години се смяташе, че сенчестите икономически практики са присъщи предимно на развиващите се икономики, то със задълбочаването на изследванията стана ясно, че „икономиката в сянка“ е част от структурата на икономиките във всички съвременни общества – откриваме я както в силно развитите страни, така и в постсоциалистическите

* Емилия Ченгелова е доктор на социологическите науки, професор по социология в Института по философия и социология – БАН, директор на Института по философия и социология – БАН.

общества и в развиващите се страни (Дюркхем, 1966; Латоф, 2000; Даракчи, 2005; Норт, 2010; Спасова, 2014; Stoyanov, Gerganov & Yalamov, 2019). Тук ще се абстрахираме от дискусията защо това е така, като ще приемем като консенсусно доказана тезата за универсалния характер на „икономиката в сянка“ (Frey & Weck-Hannemann, 1984; McNeill, 2004; Murphy & Robinson, 2008; Williams & Renooy, 2009; Ченгелова, 2014; Schneider, 2015).

Съществуват немалко дефиниции за това що е „икономика в сянка“, но за целите на настоящия анализ сме възприели да тълкуваме сенчестите икономически дейности като специфично икономическо поведение, при което се извършват легитимни, разрешени от закона икономически дейности, при осъществяването на които се допускат (съзнателно или несъзнателно) нарушения на трудовото, осигурителното и фискалното законодателство (Ченгелова, 2019а, 2019b, 2019с, 2019d). Това определение ясно разграничава „икономиката в сянка“ от черната, подземната икономика, при която се извършват забранени от закона дейности, като например трафик на хора, проституция, наркотрафик и др. (Димитров, 2009; Манолов, 2014; Stoyanov, Gerganov, Di Nicola & Costantino, 2015).

Акцентираме върху тези две относително добре осветени в литературата тези, за да очертаем ясно в какъв концептуален контекст работим и най-вече още в самото начало да изясним какво имаме предвид, когато изследваме и коментираме сенчести икономически практики. Това са около двадесет практики, чрез които работодатели и наети лица нарушават отделни текстове от

трудовото, осигурителното и фискалното законодателство.

2. Методология на изследването

Целта на настоящата статия е да представи нови емпирични данни за нагласите към „икономиката в сянка“ и реалната включеност на населението в България в този тип практики. Данните и оценките са събрани в рамките на проект „Факторна детерминираност на „икономиката в сянка“ и подходи за ограничаването ѝ в българското общество“. За целта през 2021 г. е проведено национално представително изследване сред населението (15+г.), с извадка N=1800 лица, а информацията е набрана по метода на стандартизираното интервю. Събран е огромен обем емпирични оценки, предимно за факторите, които детерминират появата и мултиплицирането на сенчести практики в българската икономика.

Съществен аспект от събраните данни са оценките за психологическата готовност на хората за включване в сенчести икономически практики, както и самооценките и оценките за реалното участие в такива практики. Данните се отнасят за 2021 г. и на тяхната основа може да се реконструира картината на „икономиката в сянка“ през този период. Тук представяме тъкмо тази част от емпиричните данни, тъй като те представляват особен интерес от гледна точка на изучаването на икономическото поведение на българина и склонността му да бъде част от „икономиката в сянка“.

При изследването на „икономиката в сянка“ се полагат специални методологически грижи за установяване на психологическата готовност за включване

В сенчести практики, както и реалната включеност в такива практики. Двете групи показатели измерват коренно различни характеристики и това трябва ясно да се отчита. Първата група индикатори измерва **имагинерната психологическа готовност**, т.е. наличието на психологически нагласи, установки и стереотипи, които оправдават извършването на определени поведенчески актове. Както е известно, наличието на дадена психологическа нагласа (установка) не означава автоматично, че съответното действие ще бъде извършено. Затова ако бъде установена такава нагласа, е необходимо да се продължи процесът на измерване и да се установи реалното поведение, като чрез релевантни индикатори се достигне до фактология и констатации кои категории от българското население се включват в сенчести практики.

При нашите изследвания на сенчевите практики сме възприели описания методологически подход и **паралелно измерваме както имагинерната психологическа готовност за участие в практики, отнасящи се към „икономиката в сянка“, така и реалната включеност в сенчести икономически практики.**

Важна особеност на възприетия методологически подход е използването на **проективни техники** за събиране на самооценки за психологическите нагласи и ориентации. Проективният подход позволява на респондентите да се поставят в хипотетична ситуация и да преценят ако те са част от тази ситуация, какво биха изпитвали и как биха реагирали.

При настоящото изследване респондентите са помолени да споделят своите нагласи и усещания по отношение на две хипотетични ситуации – от

позицията на работодател и от позицията на наето лице. Въпросите са дали, бидейки работодател или наето лице, респондентите са склонни да извършат определени действия или да се оставят да бъдат привлечени в определени схеми. Въпросите адресират двете хипотетични ситуации – веднъж ситуацията на работодател и втори път, ситуацията на наето лице. Респондентите са попитани за това дали биха се включили в десет сенчести практики, извеждани от изследванията като най-често срещаните се в българската икономика. Тези практики се отнасят до четири специфични области на законодателството:

1. Първата група практики касаят спазването на трудовото и осигурителното законодателство. От предходни изследвания е установено, че в тази област най-честите нарушения са наемането на лица без договор или наемането на лица на договор с фиктивни клаузи и неплащането на дължимите социални и здравни осигуровки (Имат се предвид такива изследвания като изследванията на АИКБ през периода 2010-2019 г., а също така и изследването на екип социолози от Института по философия и социология – БАН, в рамките на което се установява спецификата на „икономиката в сянка“ като девиантна практика и се очертават типичните проявления на девиантното икономическо поведение, разглеждано от все повече млади хора като новото „нормално“).

2. Втората група практики се отнася до условията на труд и полагането на извънреден труд без заплащане. Макар на пръв поглед да не се разпознават като сенчести практики, характерът и съдържанието на тези две практики ни дават

основание да ги причислим към „икономиката в сянка“.

3. Трета група практики представляват типични нарушения на фискалната дисциплина и фискалното законодателство. Те се свеждат предимно до неплащане на пълния размер на данъците, отказ или пренебрежение към фискалните бонове като верификация на извършена сделка/покупка/продажба, както и предпочитания към кешовите плащания.

4. Четвъртият тип практики се отнасят до получаването или даването на подкупи като инструмент за постигане на лични цели, получаване на по-големи облаги или постигане на лични или корпоративни предимства.

Друга особеност на приложената методология е, че за установяването на реалното включване в сенчести икономически практики е използван също така проективен подход, чрез който се разграничават два аспекта в поведението на икономическите играчи – **1) участието на респондентите в сенчести практики и 2) участието на близки и познати на респондентите в сенчести практики**. При поредицата предходни изследвания на „икономиката в сянка“ многократно се убедихме, че това е правилният методологически подход за поставяне на въпроси за включване в сенчести практики. Тенденцията е при личните самооценки на респондентите да се получават по-ниски относителни дялове за реална включеност в сенчести икономически практики на близки и познати.

За пълнота на методическите бележки отбелязваме, че емпиричните данни от проведеното от нас изследване са дигитализирани и анализирани с помощта на продукта SPSS, който дава широки

възможности за статистико-математически анализ, в това число за проверка на статистически значими зависимости и влияния, което в настоящия анализ бе особено важно.

3. Имагинерна готовност за включване в „икономика в сянка“ от позицията на управител на фирма

3.1. Оценките

В тази част на анализа представяме оценките, събрани от респондентите чрез проективната техника „от позицията на работодател“. **Представените оценки разкриват психологическата готовност за извършване на десет от най-често срещаните сенчести практики в българската икономика.** В тази част на изложението представяме количествените параметри на тези практики:

- **Спечелване на обществени поръчки или търгове по непозволен начини:** Попитани дали са склонни да използват някои непозволен начини, за да спечелят обществена поръчка или търг, 6,0 % отговарят, че изцяло са склонни на тези действия, други 30,9 % са до известна степен склонни, 25,1 % до известна степен не са склонни, а 38,0 % изобщо не са склонни. Макар само 6,0 % от респондентите да споделят категорична имагинерна готовност, то почти една трета заявяват за такава склонност, но с известни условия. Така в крайна сметка общо 36,9 % от респондентите са заявили имагинерна готовност за използване на нечестни средства за спечелване на обществена поръчка или търг;

- **Непозволен пазарни техники, с цел надхитряване на конкурентите, са изцяло склонни да използват** само 4,8 %, но други 32,2 % признават, че биха направили това с известна условност. До известна степен не са склонни да направят подобно нещо 26,3 %, а 36,7 % изобщо не биха го направили. Така общо 37,0 % от респондентите са признали наличие в тяхното мислене на нагласи, индикиращи имагинерна психологическа готовност за използване на непозволен пазарни тактики с цел надхитряване на конкурентите. Обръщаме внимание, че тук става дума за непозволен тактики, като се има предвид практики на нелоялна конкуренция;
- **4,3 % са изцяло склонни, а 22,9 % до известна степен са склонни, да приложат незаконни тактики, за да спечелят нови пазарни позиции.** Така общо 27,2 % от респондентите са изразили психологическа готовност да използват незаконни средства с цел спечелване на нови пазарни ниши. Този индикатор е разновидност на предходния, но с известен нюанс. Докато предходният индикатор визира съвкупност от поведения, то тук се имат предвид тези незаконни тактики, които биха позволили спечелване на нови пазарни ниши;
- От гледна точка на настоящия анализ по-интересен е следващият индикатор: той измерва **психологическата готовност за наемане на лица без договор.** Такава психологическа склонност декларират 5,7 % (изцяло склонни), докато други 20,3 % са до известна степен склонни. Общо взето, това са 26,0 % – това са хора, психологически

готови да наемат лица без договор. Позитивното в този случай е, че половината от респондентите (53,1 %) са заявили, че изобщо не биха наели лица без договор;

- **Да осигуряват лица на по-малки суми от реално заплащаните и да им доплащат необлагаеми суми „на ръка“** са изцяло склонни 6,0 %, а 32,2 % са до известна степен склонни. Една трета (34,7 %) изобщо не биха направили подобно нещо, а 27,1 % заявяват, че до известна степен не са склонни към такъв тип действия;
- **Да извършват дейности, включително продажби или покупки, без те да бъдат фактурирани, са изцяло склонни 5,7 %, а до известна степен склонни са 18,8 %.** Общо взето, това са 24,5 % от респондентите. На другия край на скалата са 44,3 % лица, изобщо несклонни на подобен тип действия, и 33,2 % лица, до известна степен несклонни на такъв тип действия;
- **Да купуват материали и суровини без документи са напълно готови 4,4 %, а 18,0 % са склонни до известна степен.** Така общо 22,4 % от респондентите са декларирали наличие на нагласа за извършване на покупка на суровини или материали без фактура, което е специфичен вид сенчеста практика;
- **5,2 % са изцяло склонни, а 18,8 % са до известна степен склонни да намират начини да „спестяват“ плащането на данъци.** 43,4 % изобщо не са готови на подобни действия, а 32,6 % не са склонни до известна степен (фигура 1).
- **Да „спестяват“ плащането на мита или акцизи са изцяло склонни 4,4 %, а**

Представете си, че сте управител на фирма. Склонни ли сте да направите следните неща, за да гарантирате успеха на фирмата?

Фигура 1. *Имагинерна психологическа склонност към инициране и извършване на сенчести практики – проективна техника, събираща оценки от позицията „работодател“*

до известна степен склонни са 14,7 %. Общо това са 19,1 % от респондентите. Все пак, 53,1 % изобщо не споделят такива нагласи, а при други 27,7 % доминира нагласата, но с висока доза на условност, т.е. те са до известна степен несклонни;

- **Да дават подкуп или да направят услуги на лица, от които зависи спечелването на сделка, са изцяло готови 5,1 %, а до известна степен са склонни 18,7 %.** Общо взето, това са 23,8 % от респондентите. Точно противоположно е мисленето на 41,7 % от респондентите – изцяло несклонни към даване на подкупи, както и 31,4 % от респондентите, които до известна степен не са склонни, т.е. при тях е налице известно колебание, като все пак клонят към неизвършване на подобен тип действия.

3.2. Дискусия

Представените оценки показват, че в българското общество малко повече от една трета от населението носи в себе си нагласата и психологическата готовност за извършване на различни сенчести практики, ако бъде поставено в позицията на работодател. Такава готовност установяваме по отношение използването на непозволені начини за спечелване на обществени поръчки или търгове, което е една от типичните сенчести практики. Тази практика е тясно свързана с корупционните нагласи и готовността да бъде даден подкуп или извършена друга услуга, срещу спечелване на търг.

Показателен е и фактът, че също над една трета от населението възприемат благосклонно прилагането на непозволені

практики за спечелване на конкурентни предимства над другите пазарни играчи. Наличието на такива нагласи е част от българския неокапиталистически етос и новата предприемаческа култура. В контекста на настоящия анализ се напраща съществуването в публичното съзнание на ясно артикулирани мисловни модели за позволеността на нелегитимни практики, насочени към „надхитряване“ на другите пазарни субекти и спечелване на пазарни предимства с нелегитимни практики.

Емпиричните данни сочат по категоричен начин наличие в публичното пространство на нагласи за нарушаване на трудовото и осигурителното законодателство. Това се прави или като се наемат лица изцяло без договор, или като се сключват фиктивни договори, при които лицето де юре има договор с работодателя, но договорът е на по-малка сума, а на работника допълнително се изплаща необлагаем кеш „пари в пликче“. Тревожното е, че в българската стопанска практика описаната схема за наемане на лица „просперира“ вече повече от 20 години и тенденцията е към устойчивото ѝ мултиплициране. Настоящото изследване показва, че има ръст на практиката за работа с фиктивни договори и че тази практика се среща практически във всички браншове.

Друг повод за притеснение са установените нагласи за неплащане на дължимите данъци в пълен размер, както и за неплащане на мита или акцизи. Това е друг аспект на „икономиката в сянка“ и той визира нарушенията на фискалното законодателство и данъчната дисциплина. От представените данни става ясно, че всеки пети е готов да прибегне към

такъв вид нарушения, ако от това зависи успехът на неговата фирма.

Показателен е и фактът, че една четвърт от икономически активните българи директно признават, че са склонни да дадат подкуп с цел спечелване на сделка. Така се очертава още един негативен елемент от предприемаческата култура, който е директна предпоставка за възникването и съществуването на „икономика в сянка“.

Трябва да се отбележи също така, че в рамките на изследването лицата са научавали много добре какви са последствията и щетите от участието в сенчести практики, но въпреки това когато са попитани дали биха извършили подобни действия, между една пета и малко повече от една трета са отговаряли положително.

Тези оценки изцяло кореспондират с получените при настоящото изследване данни за честотата на проявление на сенчестите практики в българската икономика. Според оценките, относителният дял на сенчестите практики в българската икономика през 2021 г. е около 30 %. Тази оценка е напълно логична, предвид факта, че една трета от населението е интернализирило в своя начин на мислене шаблони и стереотипи, които допускат и оправдават участието в сенчести практики.

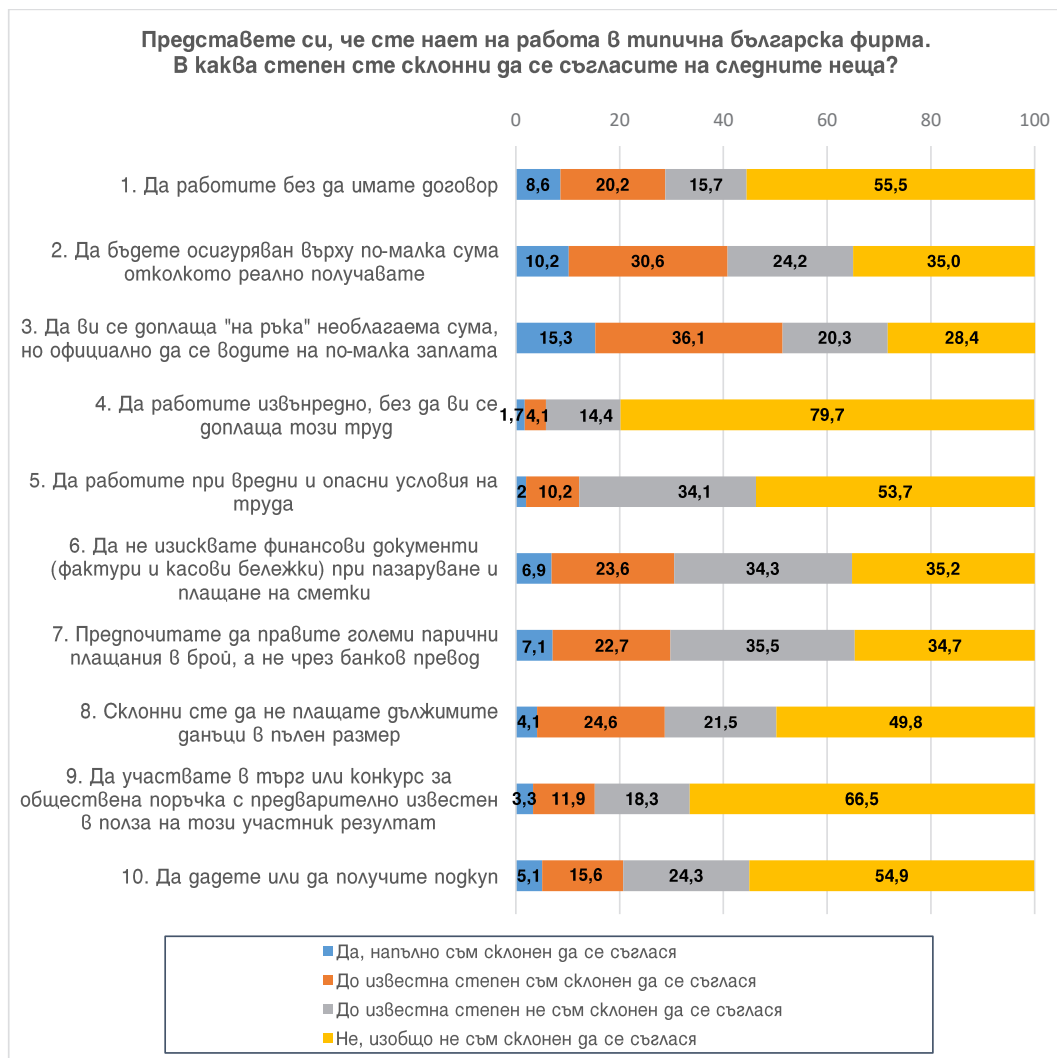
4. Имагинерна готовност за включване в „икономика в сянка“ от позицията на наето лице

4.1. Оценките

Събраните при настоящото изследване емпирични оценки са основание за

констатацията, че една немалка част от респондентите, поставени в хипотетичната ситуация на наето лице, декларираят психологическа готовност за включване с тестваните сенчести практики. Ето по-конкретно какви са параметрите на установените количествени оценки (фигура 2).

- **8,6 % от респондентите са изцяло склонни, а 20,2 % до известна степен склонни, да бъдат наети и да работят без договор.** Все пак в общественото мнение доминира нагласата, която изцяло отхвърля работата без договор (55,5 %), което е благоприятна индикация за състоянието на публичния морал по този конкретен показател;
- **10,2 % са изцяло склонни, а 30,6 % са до известна степен склонни, да бъдат осигурявани върху суми, по-малки от реално получаваните.** Общо взето, това са 40,8 %, което никак не е малко и е индикатор за това, че в масовото съзнание на две пети от българите се е вклинил стереотипът за допустимостта на трудови отношения, при които не се начислява целият размер на дължимите социални и здравни осигуровки. Вярно е също така и това, че 35,0 % от респондентите категорично отхвърлят, а други 24,2 % отхвърлят до известна степен, самата опция за осигуряване на по-малки суми, от реално получаваните;
- **Още по-силно разпространен е стереотипът за заплащане „на ръка“ на необлагаема сума, при официално сключен договор на по-малка сума.** 15,3 % са изцяло склонни, а 36,1 % са до известна степен склонни да работят по този начин. Така се формира общ

Фигура 2. *Имагинерна психологическа склонност към инициране и извършване на сенчести практики – проективна техника, разкриваща оценки от позицията „наето лице“*

гял от 51,4 % лица, изразяващи психическа склонност да бъдат наемани на договор с фиктивни клаузи, при което в договора се фиксира определена сума на възнаграждението, но на наетото лице допълнително се доплаща необлагаема сума „на ръка“. Прави впечатление, че тази възможност е категорич-

но отхвърлена от два пъти по-малко лица (28,4 %), отколкото се отхвърля работата без договор;

- Попитани дали биха се съгласили **да работят извънредно без заплащане на този труд**, само 1,7 % изразяват категорична готовност, а склонност до известна степен са декларирали

4,1 %. Внушителните 79,7 % от респондентите изобщо не са съгласни да извършват извънреден труд без заплащане, което показва по категоричен начин, че тази сенчеста практика трудно ще вирее в условията на българската народопсихология;

- **Само 2,0 % са изцяло склонни, а 10,2 % са до известна степен склонни да работят при вредни и опасни условия на труд.** 53,7 % от респондентите категорично са отхвърлили подобна възможност, а 34,1 % са посочили, че до известна степен не са склонни да приемат вариант на работа при вредни и опасни условия. Учудващо е обаче дори и това, че има общо 12,2 % респонденти, които принципно са готови да работят при условия, директно застрашаващи здравето и безопасността им;
- **Приема се, че неизискването на фактури и касови бележки е негласна подкрепа за „икономиката в сянка“.** Затова този показател е включен в състава на оценяваните сенчести практики. Данните показват, че **6,9 % са изцяло склонни, а 23,6 % са до известна степен склонни**, да не изискват финансови документи при пазаруване или плащане на сметки. Сумарно взето, това са 30,5 %. Отново се сблъскваме с една трета лица, които са интернализирали в своето мислене шаблони, допускащи участието, а в случая съучастията, в сенчести практики;
- **7,1 % са изцяло склонни, а 22,7 % – до известна степен склонни**, да извършват големи парични плащания в брой, вместо по банков път. Така става ясно, че общо 29,8 % имат психически

предпочитания към кешови разплащания, вместо към банкови трансфери;

- **Неплащането на данъците в пълен размер е друг индикатор за интернализирана сенчеста култура.** По данните от настоящото изследване, 4,1 % са изцяло склонни, а 24,6 % са до известна степен склонни, да не плащат дължимите данъци в пълен размер. Трябва да се отбележи обаче, че половината от респондентите (49,8 %) категорично отхвърлят идеята за укриване на част от данъците. Всичко това е основание да се заключи, че макар една втора от населението у нас напълно отхвърля вероятността да не си плати данъците в пълен размер, заедно с това около една трета (28,7 %) от данъкоплатците са готови да укриват една част от дължимите данъци;
- **Да участват в нагласена обществена поръчка или търг са изцяло склонни 3,3 %, а 11,9 % са до известна степен склонни на подобни действия.** Заслужава да се отбележи, че 66,5 % са категорично против нагласените конкурси и не биха участвали в такива процедури;
- **5,1 % са изцяло склонни, а 15,6 % са до известна степен склонни да дават или да получат подкуп.** В сумарен вид, това са общо 20,7 % лица, приемащи изцяло или с известна условност корупционните действия. Изцяло несъгласни с даването или получаването на подкупи са 54,9 % от респондентите.

4.2. Дискусия

Представените данни за поведение от позицията на наето лице показват сравнително висока психологическа

готовност за включване в сенчести икономически практики.

Като начало, общо 28,8 % от населението са психически готови да бъдат наети без договор. Наличието на подобни нагласи е една от съществените предпоставки за възникване на сенчести практики в трудовите отношения.

Данните са основание да се направи също така изводът, че в публичното пространство съжителстват два ясно различни стереотипа по отношение на начисляването на дължимите осигуровки – докато единият стереотип категорично отхвърля идеята за „спестяване“ на част от дължимите осигуровки, другият приема за допустимо и приемливо осигуряването да се прави на суми, по-малки от реално получаваните. С втория стереотип се обяснява защо има хора, които доброволно стават част от сенчестите практики при полагането на труд.

Настоящото изследване потвърди, че сенчестата практика „работа с договори с фиктивни клаузи и доплащане на необлагаема сума „на ръка““ намира изключително широка основа в масовата психология и поради това честотата на нейното проявление продължава да е най-висока (в сравнение с предходните десет години). Силно притеснителен е фактът, че всеки втори у нас е готов да работи по описания начин. Обяснението е съвсем тривиално. От една страна, работодателят сключва договор с наетото лице, т.е. и двете страни са „чисти“ пред закона и при проверка от ИА ГИТ няма да бъдат изловени като нарушители. Но в добавка към този договор, работодателят заплаща необлагаем кеш на наетото лице. **Защо се прави това? Отново, поради икономически причини.** По този

начин наетото лице получава по-висока нетна сума за положения от него труд и в същото време е осигурено и е платило данък върху получения доход. Работодателят също има „изгода“ от работата с фиктивни договори, защото се намалява сумата, изплащана като осигуровки за сметка на работодателя. **Големият въпрос е откъде и по какъв начин работодателят генерира средства, за да може да заплаща кеш „на ръка“.** Очевидно, такъв работодател извършва и други сенчести практики, като неотчитане на пълния обем продажби и обороти, и по този начин хем плаща по-малко данъци, хем генерира кеш, който използва по своя преценка.

Друга интересна находка на изследването са **предпочитанията към големи парични плащания в брой, а не по банков път.** По принцип се приема, че „икономиката в сянка“ предпочита кеша пред банковите трансфери, защото при трансферите по банков път, за разлика от разплащанията с кеш, остават ясни документални следи. Имайки предвид тези особености, лесно можем да оценим наличието у една трета от хората на стереотип и предпочитания към кешовите разплащания – по същество това е стереотип, съпътстващ склонност към действия, неоставящи документални следи.

Така в крайна сметка може да се обобщи, че, поставени в хипотетичната ситуация на наето лице, поне една трета от респондентите декларират имажинерна психологическа готовност за включване в различни сенчести практики, в това число в областта на трудовоосигурителните отношения и в областта на финансовата дисциплина.

Видимо най-висока е психологическата готовност за работа с договор, в който е фиксирана определена сума на възнаграждението и доплащане на необлагаема сума „на ръка“. Тази сенчеста практика продължава да е най-силно разпространената в българската икономика. Обяснението, по наша преценка, е в хибридният характер на работата на договор с фиктивни клаузи: от една страна, налице е коректно сключен трудов договор, който може да бъде показан при проверка от компетентните органи. Това е легитимната страна на тази практика. Но в нея се съдържа и нелегитимен елемент, който се свежда до доплащането на необлагаема сума „на ръка“. Така в практиката работа с договор с фиктивни клаузи са силно преплетени легитимният и нелегитимният елементи и точно това е обяснението за нейното възприемане от значителна част от наеманите лица. В представите си те не извършват нарушение, защото формално погледнато имат договор, а доплащаната „на ръка“ сума е трудно доказуема, освен това се възприема като незначително нарушение. Впрочем, получаването на кеш „на ръка“ не подлежи на пряко наказателно преследване, освен ако се докаже, че е част от корупционна практика (Няма текст в законодателството, който директно да санкционира лицето за това, че е получило пари „на ръка“.).

5. Реална включеност в сенчести икономически практики

В тази част на изложението представяме оценките за реалното участие в сенчести практики през календарната

2021 г. Събраните оценки очертават следната картина:

- През 2021 г. 24,8 % от респондентите са работили без договор. Заедно с това, по преценка на 28,3 % от респондентите, техни близки и познати са извършвали работа без наличието на договорни отношения. Анализът разкрива, че без договор са работили 28,6 % от мъжете и 21,2 % от жените. Без договор са полагали труд 35,3 % от лицата на възраст 15-35 години, 19,3 % от лицата на възраст 36-55 години и 19,8 % от лицата на възраст 56 и повече години. Според образователния статус също има различия: без договор през 2021 г. са работили 78,3 % от лицата с начално образование, 38,0 % от лицата с основно образование, 29,3 % от лицата със средно общо образование, 19,6 % от лицата със средно специално образование и 16,3 % от лицата с висше и полувисше образование. Без договор през 2021 г. са работили 62,5 % от безработните, 49,2 % от самонаетите, 43,8 % от студентите, 35,7 % от домакините, 29,5 % от учащите се, 17,8 % от пенсионерите, 14,8 % от наетите лица, 9,1 % от работодателите и 7,2 % от държавните служители. Без договор са работили през 2021 г. 54,2 % от лицата с доходи между 201 и 300 лева, 47,4 % от лицата без доходи, 30,6 % от лицата с доходи от 401 до 500 лева, 27,9 % от лицата с доходи от 301 до 400 лева, 25,3 % от лицата с доходи между 801 и 900 лева. При останалите подоходни групи тези дялове са под 15 %, като най-нисък е този дял при лицата с доходи над 1500 лева (3,6 %). Показателен е и фактът, че 59,8 % от лицата, извършвали до-

пълнителна (втора) работа през 2021 г., са направили това без да имат договор с работодателя;

- **28,4 % от респондентите съобщават, че през 2021 г. са били осигурявани върху суми, по-малки от реално получаваните.** Подобна констатация е валидна за **38,5 % от близките и познатите на изследваните лица.** При задълбочаване на анализа става ясно, че на по-малки суми от реално получаваните са били осигурени 31,0 % от мъжете и 25,9 % от жените. Според възрастта, различията са следните: осигурени върху по-малки суми от реално получаваните са 40,4 % от лицата на възраст 15-35 години, 25,2 % от лицата на възраст 36-55 години и 20,2 % от лицата на възраст 56 и повече години. Влиянието на образователния статус е следното: осигурени върху по-малки суми от реално получаваните са били 39,1 % от лицата с начално образование, 32,1 % от лицата с основно образование, 37,0 % от лицата със средно общо образование, 29,9 % от лицата със средно специално образование и 15,5 % от лицата с висше и полувисше образование. Според трудовия статус установяваме следните особености: осигурени върху суми, по-малки от реално получаваните, са били 55,0 % от самонаетите, 46,9 % от студентите, 44,4 % от безработните, 25,4 % от наетите лица, 23,8 % от домакините, 19,3 % от работодателите, 16,4 % от учащите се, 12,6 % от пенсионерите. Заслужават внимание държавните служители, от които нито един не попада в разглежданата категория. Осигурени върху суми, по-малки от реално получаваните, са били 39,2 % от

лицата с доходи между 601 и 700 лева, 37,5 % от лицата с доходи между 201 и 300 лева, 34,9 % от лицата с доходи между 701 и 800 лева, 32,6 % от лицата с доходи между 801 и 900 лева, 32,1 % от лицата без доходи, 30,6 % от лицата с доходи между 401 и 500 лева. Най-нисък е този дял при лицата с доходи над 1500 лева (10,7 %). От извършваните допълнителна работа през 2021 г. 59,6 % са били осигурени върху сума, по-малка от реално получаваните;

- **През календарната 2021 г. 28,6 % от респондентите са работили с договор с фиктивни клаузи.** Отделно, **40,4 % от респондентите са заявили, че техни близки и познати са работили по тази схема.** През 2021 г. с договор с фиктивни клаузи са работили 30,1 % от мъжете и 26,3 % от жените. Различията според възрастта са следните: по описаната схема са работили 40,7 % от лицата на възраст 15-35 години, 26,5 % от лицата на възраст от 36 до 55 години и 18,5 % от лицата на възраст 56 и повече години. Според образователния статус също установяваме видими различия: по посочената схема са работили 39,1 % от лицата с начално образование, 31,2 % от лицата с основно образование, 36,8 % от лицата със средно общо образование, 29,9 % от лицата със средно специално образование и 16,5 % от лицата с висше и полувисше образование. Според трудовия статус се установява следното: с договор с фиктивни клаузи през 2021 г. са работили 46,9 % от студентите, 48,1 % от самонаетите, 43,1 % от безработните, 31,0 % от домакините, 27,4 % от наетите лица, 18,0 % от учащите се,

17,0 % от работодателите, 12,6 % от пенсионерите, 4,3 % от държавните служители. Според дохода също има различия: по описаната схема са работили 37,5 % от лицата с доходи между 201 и 300 лева, 33,1 % от лицата с доход между 701 и 800 лева, 32,9 % от лицата с доходи между 501 и 600 лева, 32,3 % от лицата с доходи между 601 и 700 лева, 30,6 % от лицата без доходи, 29,5 % от лицата с доходи между 801 и 900 лева, 27,9 % от лицата с доходи между 301 и 400 лева. Най-нисък е този дял при лицата с доходи над 1500 лева (10,7 %). Работа с договори с фиктивни клаузи са извършили 56,8 % от лицата, които през 2021 г. са имали допълнителна, втора заетост, различна от основната;

- **Извънреден труд през 2021 г. са положили 20,1 % от респондентите, а 23,8 % от респондентите са споделили, че техни близки и познати са били ощетявани по този начин.** Извънреден труд без заплащане са полагали 22,2 % от мъжете и 17,9 % от жените. Този род нарушение е било характерно за 24,3 % от лицата на възраст между 15 и 35 години, 21,0 % от лицата на възраст 36-55 години и 14,8 % от лицата на възраст 56 и повече години. Различията според образователния статус са следните: извънреден труд без заплащане са положили 34,8 % от лицата с начално образование, 21,9 % от лицата с основно образование, 20,1 % от лицата със средно общо образование, 20,3 % от лицата със средно специално образование и 18,3 % от лицата с висше и полувисше образование. Според трудовия статус установяваме следните различия в честотата на

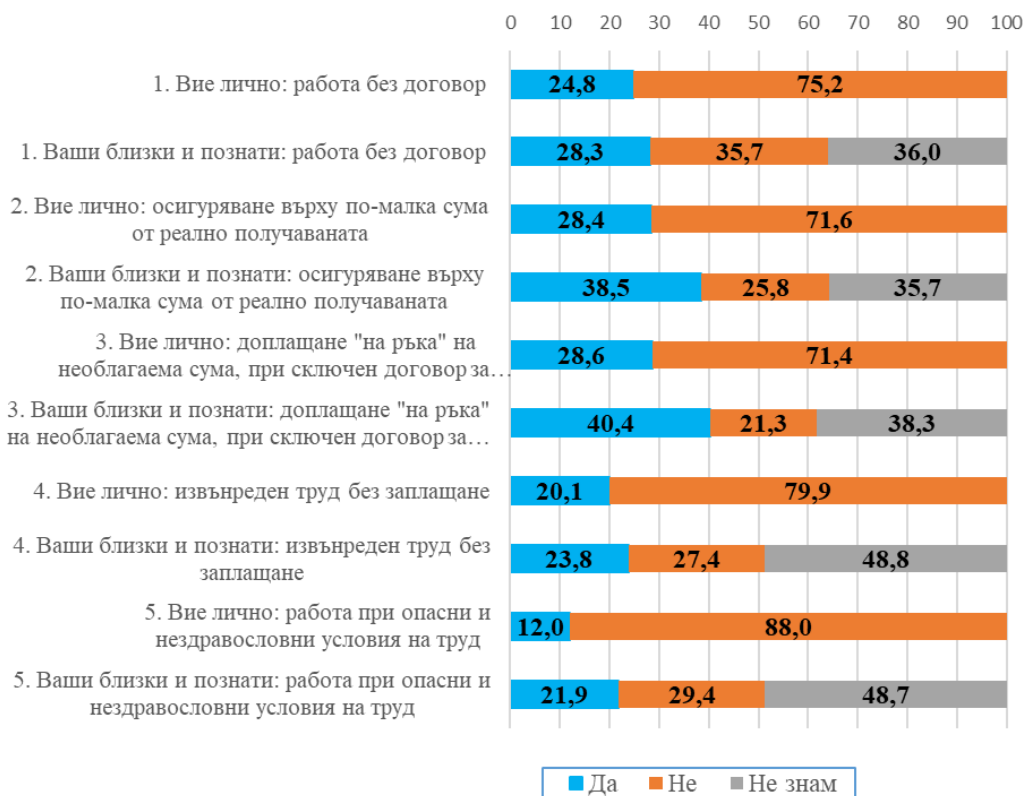
полагане на извънреден труд без заплащане: такъв труд са положили 36,4 % от работодателите, 28,6 % от домакините, 27,1 % от безработните, 23,3 % от самонаетите, 21,9 % от студентите, 19,7 % от учащите се, също 19,7 % от наетите лица, 8,9 % от пенсионерите и 5,3 % от държавните служители. Извънреден труд без заплащане са извършили 50,0 % от лицата с доходи между 201 и 300 лева, 27,4 % от лицата с доходи между 801 и 900 лева, 25,0 % от лицата с доходи над 1500 лева, 23,4 % от лицата с доходи от 901 до 1000 лева, 23,1 % от лицата с доходи от 1001 до 1200 лева, 23,0 % от лицата с доходи между 1201 и 1500 лева. 25,9 % от лицата, извършвали допълнителна работа през 2021 г., са положили извънреден труд без заплащане;

- **През 2021 г. работа при опасни и вредни условия на труд са извършвали 12,0 % респондентите.** Заедно с това, **21,9 % от респондентите са съобщили, че техни близки и познати са рискували здравето и безопасността си при работа.** 17,6 % от мъжете и 6,6 % от жените през 2021 г. са работили при вредни и опасни условия на труд. Според възрастта, ситуацията е следната: при вредни и опасни условия на труд са работили 16,5 % от лицата на възраст 15-35 години, 11,2 % от лицата на възраст 36-55 години и 8,3 % от лицата на възраст 56 и повече години. Според образователния статус установяваме следните различия: при вредни и опасни условия са работили 39,1 % от лицата с начално образование, 20,3 % от лицата с основно образование, 12,4 % от лицата

със средно общо образование, 12,5 % от лицата със средно специално образование и 6,0 % от лицата с висше и полувисше образование. Според трудовия статус, различията са следните: при вредни и опасни условия на труд са работили 22,9 % от безработните, 15,1 % от самонаетите, 14,3 % от домакините, 13,1 % от учащите се, 10,8 % от наетите лица, 9,8 % от пенсионерите, 8,7 % от държавните служители, 6,8 % от работодателите, 3,1 % от студентите. Доходите на ли-

цата също оказват влияние върху вероятността да работят при опасни и вредни условия: за такъв труд през 2021 г. съобщават 41,7 % от лицата с доходи между 201 и 300 лева, 22,1 % от лицата с доходи от 801 до 900 лева, 18,1 % от лицата с доходи между 901 и 1000 лева, 15,1 % от лицата с доходи между 301 и 400 лева, 14,8 % от лицата без доходи. Най-нисък е този дял при лицата с доходи над 1500 лева (3,6 %). Коментираните оценки са представени във фигура 3.

През последната една година на Вас лично и на Ваши близки и познати случвало ли се е да работят при следните условия?

Фигура 3. Включеност в сенчести практики през 2021 г. – самооценки на респондентите и оценки на респондентите за техни близки и познати

В заключение

Както показва изследването, **малко повече от една трета от българите в активна трудова възраст са били част от „икономиката в сянка“ през 2021 г. Възниква резонно въпросът защо хората се решават на нелегитимно икономическо поведение?** Проведеното от нас изследване разкри, че хората много добре осъзнават потенциалните рискове от включването в сенчестите икономически практики (неизплащане на устно договореното възнаграждение, работа при опасни и нездравословни условия на труд, възлагане на допълнителна работа без заплащане). Въпреки това, около една трета от населението поема всички рискове и става част от „икономиката в сянка“.

В тази връзка, следва да се обърне внимание на **мотивите** за включване в най-масовите сенчести практики в българската икономика, свързани с нарушаването на трудовото и осигурителното законодателство. Проведеното изследване показва, че **в основата на наемането без договор стоят предимно икономически мотиви**: за 17,3 % от респондентите такъв мотив би бил ако им предложат висока „чиста сума“. Други 26,5 % биха се изкушили да бъдат наети без договор поради това, че дълго време са били безработни и не са имали други предложения за работа. Трети 26,0 % изтъкват като мотив за работа без договор възникването в семейството на финансови проблеми. Заслужава да се отбележи, че само 22,2 % от респондентите са посочили, че при никакви условия и по никакви причини не биха се наели да работят без договор. Данните сочат също така, че **работа на договор с фиктивни клаузи при никакви**

условия не биха започнали само 15,2 %. Останалите респонденти са посочили различни мотиви, под влияние на които биха се изкушили да се наемат на работа с фиктивни клаузи. 15,5 % от респондентите са изтъкнали като мотив ако няма друга възможност да им бъде предложена по-висока брутна заплата. За други 28,8 % изкушаващият мотив би бил ако доходите им са по-ниски, отколкото им е реално необходимо. 30,9 % от респондентите са посочили като евентуална причина за започване на работа с договор с фиктивни клаузи възникването на финансови проблеми в семейството. 4,8 % от респондентите са изтъкнали като мотив извършването на допълнителна работа, различна от основната.

На основата на представените данни може да се направи констатацията, че **около една трета от икономически активните българи са икономически девианти – те не само са интернализирали нагласи и мисловни модели за нарушаване на законите и правилата, но и действително прилагат сенчести практики в своето икономическо ежедневие**. От социологическа гледна точка позитивната новина е, че другите две трети от българите се придържат към законопослушно поведение и могат да се дефинират като **икономически конформисти**. Дори с цената на загуби за себе си, тези хора принципно не са склонни да нарушават закони и правила и това се отнася и спрямо разпоредбите, регулиращи осъществяването на икономическите дейности.

Представените данни са ценни поне в два аспекта. Най-напред, тяхната ценност е в социологическа перспектива, тъй като са основа за конструиране на

социологически интерпретативни модели за сенчестото икономическо поведение. Представените емпирични данни и техният анализ са дори още по-важни от управленска гледна точка, тъй като ясно идентифицират типичните нагласи и участието в сенчести икономически практики, като освен това директно посочват кои са типичните нарушители на икономическите правила и към кои

категории лица следва да бъдат насочени политиките и мерките за ограничаване на „икономиката в сянка“.

Статията представя резултати от изследователски проект, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ и изпълнен през периода 2019-2023 г. от екип учени от Института по философия и социология – БАН, под научното ръководство на проф. д-сн Емилия Ченгелова.

Цитирани източници (References):

1. Асоциация на индустриалния капитал в България: www.ikonomikanasvetlo.bg (Asotsiatsia na industrialnia kapital v Bulgaria: www.ikonomikanasvetlo.bg)
2. Бек, У. (2013). Рисковото общество. По пътя към една друга модерност. София: Издателска къща „Критика и хуманизъм“.
(Bek, U. (2013). Riskovoto obshtestvo. Po patya kam edna druga modernost. Sofia: Izdatelska kashta „Kritika i humanizam“)
3. Даракчи, Ш. (2005). Неформалната икономика по време на прехода в България. В: Студентски сборник „Икономика и социология“. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“.
(Darakchi, Sh. (2005). Neformalnata ikonomika po vreme na prehoda v Bulgaria. V: Studentski sbornik „Ikonomika i sotsiologia“. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“)
4. Димитров, Г. (2009). Ценностните ориентации на българските бизнесмени. В: Европейските ценности в днешното българско общество. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 218-256.
(Dimitrov, G. (2009). Tsennostnite orientatsii na balgarskite biznesmeni. V: Evropeyskite tsennosti v dneshnoto balgarsko obshtestvo. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, s. 218-256)
5. Дюркем, Е. [1895] 1966. Норма и патология. В: Социология преступности (Современные буржуазные теории). Москва: Прогресс, стр. 39–44.
(Durkem, E. [1895] 1966. Norma i patologia. V: Sociologia prestupnosti (Sovremennie burzhuaznie teorii). Moskva: Progress, str. 39-44)
6. Латов, Ю.В. (2000). Экономика преступлений и наказаний: тридцатилетний юбилей // Истоки. Выпуск 4. Москва: ГУ-ВШЭ, стр. 228-270.
(Latov, U.V. (2000). Ekonomika perstuplenij i nakazanij: tridcatiletnij uybilej // Istoki. Vipusk 4. Moskva: GU-VSE, str. 228-270)
7. Манолов, К. (2014). Легитимност на предприемачеството. *Философски алтернативи*, кн. 4, с. 47-57.

- (Manolov, K. (2014). Legitimnost na predpriemachestvoto. *Filosofski alternativi*, kn. 4, s. 47-57)
8. Норт, Д. (2010). Понимание процесса экономических изменений, Москва: ГУ-ВШЭ.
(Nort, D. (2010). Ponimanie processa ekonomicheskin izmenenij. Moskva: GU-VSE)
9. Спасова, Л. (2014). Постмодерност и девиации или защо девиациите са неизбежни, В: Златанова, В. (ред.) Образование и девиации. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“.
(Spasova, L. (2014). Postmodernost i deviatsii ili zashto deviatsiite sa neizbezhni, V: Zlatanova, V. (red.) Obrazovanie i deviatsii. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“)
10. Стоянов, А., А. Герганов (2017). Антикорупция: прилагане и оценка на антикорупционни мерки и политики (МАКПИ). София: Център за изследване на демокрацията, PDF: <http://old.csd.bg/fileSrc.php?id=23220>
(Stoyanov, A., A. Gerganov (2017). Antikoruptionsia: prilagane i otsenka na antikoruptionni merki i politiki (MAKPI). Sofia: Tsentar za izsledvane na demokratsiyata, PDF: <http://old.csd.bg/fileSrc.php?id=23220>)
11. Ченгелова, Е. (2014). „Икономика в сянка“. Холистичен подход за емпирично изучаване и актуални измервания. Велико Търново: изд. „Фабер“, с. 595.
(Chengelova, E. (2014). „Ikonomika v syanka“. Holistichen podhod za empirichno izuchavane i aktualni izmervania. Veliko Tarnovo: izd. „Faber“, s. 595)
12. Ченгелова, Е. (2019b). Хабитуси на неформалността: социални полета за прилагане на модели на девиантно икономическо поведение. *Социологически проблеми*, кн. 1, с. 351-375.
(Chengelova, E. (2019b). Habitusi na neformalnostta: sotsialni poleta za prilagane na modeli na deviantno ikonomichesko povedenie. *Sotsiologicheski problemi*, kn. 1, s. 351-375)
13. Ченгелова, Е. (2019c). „Икономиката в сянка“ като „акселератор“ на отчуждението в българското общество. В: Отчуждението в съвременното българско общество, Ред. М. Мизов, София: изд. „Авангард Прима“, с. 54-77.
(Chengelova, E. (2019c). „Ikonomikata v syanka“ kato „akselerator“ na otchuzhdenieto v balgarskoto obshtestvo. V: Otchuzhdenieto v savremennoto balgarsko obshtestvo, Red. M. Mizov, Sofia: izd. „Avangard Prima“, s. 54-77)
14. Ченгелова, Е. (2019d). Между социалните маски и доминиращите нагласи към законодателството. *Политически хоризонти*, брой 7, февруари, с. 54-80.
(Chengelova, E. (2019d). Mezhdru sotsialnite maski i dominirashtite naglasi kam zakonodatelstvoto. *Politicheski horizonti*, broy 7, fevruari, s. 54-80)
15. Frey, B.S., H. Weck-Hannemann (1984). The Hidden Economy as an “Unobserved” Variable // *European Economic Review*, Vol. 26, 1984, № 1, p. 33-53.
16. McNeill, M. (2004). Chapter 4: The informal sector: the biography of an idea. Chapter 8: Social capital and the World Bank. In: M. Bøås. and D. McNeill (editors), *Global Institutions and Development: Framing the world?* London, Routledge.

17. Murphy, D., & Robinson, M. (2008). The Maximizer: clarifying Merton's theories of anomie and strain. *Theoretical Criminology*, 12(4), 501. DOI: 10.1177/1362480608097154 (ISSN: 1362-4806) [Nov 2008].
18. Schneider, Fr. (2015). Size and Development of the Shadow Economy of European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments. European Commission.
19. Stoyanov, A., Gerganov, A., Di Nicola, A. & Costantino, F. (2015). Monitoring Anti-Corruption in Europe. Bridging Policy Evaluation and Corruption Measurement. Sofia, Bulgaria: Center for the Study of Democracy. ISBN: 978-954-477-241-3 PDF: <http://www.csd.bg/fileSrc.php?id=22545>
20. Stoyanov, A., Gerganov A. & Yalamov, T. (2019). State Capture Assessment Diagnostics. Sofia, Bulgaria: Center for the Study of Democracy. ISBN: 978-954-477-364-9.
21. Williams, C.C. and P. Renooy (2009). Measures to Tackle Undeclared Work in the European Union.

Vklyuchenost v „ikonomikata v syanka“: imaginerna psihologicheska gotovnost i realno uchastie

Emilia Chengelova

Involvement in the “Shadow Economy”: Imaginary Psychological Readiness and Real Participation

Emilia Chengelova

Abstract: The article presents unpublished, new empirical data on the psychological readiness of Bulgarians to become part of shadowy economic practices, as well as estimates of actual participation in such practices. The data are derived from a national representative survey of the population conducted in 2021, but have not lost their relevance, since the economic behavior of individuals is characterized by a high degree of constancy. The research shows a relatively high psychological readiness for inclusion in the “shadow economy”, and two violations of the labor and insurance legislation are most often encountered in the Bulgarian economy – work without a contract and work with a fictitious contract, in which the person is insured for a smaller amount, but he is paid additional tax-free cash – “money in a bag”. About one-third of Bulgarians are defined as economic deviants (violating laws and regulations), while the other two-thirds adhere to economic conformism (follow laws and regulations) in their behavior. In this context, the question of mastering the “shadow economy” remains open, and its relevance not only does not diminish, it also necessitates the activation of the efforts of the entire society.

Key words: “shadow economy”, shadowy economic practices, labor relations, public opinion.

JEL: E26, A14, C26, E71.